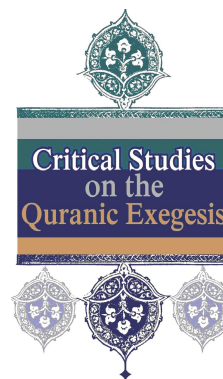

Reconsidering Jonah's Departure in Sūrat al-Şāffāt Context, Lexicography, and Prophetic Infallibility

Majid Chehri

Assistant Professor, Department of Quranic Interpretation and Sciences,
Kermanshah Faculty of Quranic Sciences, University of Holy Quranic
Sciences and Education, Kermanshah, Iran (Email: chehri@quran.ac.ir).

Original research

Received: 22/ 5/ 2025

Revised: 25/ 9/ 2025

Accepted: 25/ 9/ 2025

Published: 10/ 6/ 2026

Pages: 35-56.

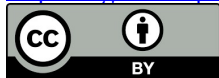
Publisher:

Mashhad Faculty of University of Quranic Theology and Awareness.
© 2026/ Authors retain the copyright and full publishing rights.

Online ISSN: 2783-5308

Open access in web address:

<http://naghdeara.quran.ac.ir>

Cite this article: Chehri, Majid, "Reconsidering Jonah's Departure in Sūrat al-Şāffāt Context, Lexicography, and Prophetic Infallibility", *Critical Studies on the Quranic Exegesis*, 6 (2): 12, 2026, p. 35-56.

<http://doi.org/10.22034/naghdeara.2025.523959.1296>

Abstract

This study provides a critical analysis of the exegetical interpretation of Q. 37:140, focusing on the phrase "idh abaqa ilā al-fulki al-mashhūni". The dominant exegetical tradition, drawing heavily on Isra'iliyyāt, interprets *abaqa* as *to flee* (ibāq), thereby attributing a culpable act of abandonment or a *tark al-awlā* (abandoning the more virtuous course) to the Prophet Jonah (Yūnus)—a reading that creates tension with the Shī'ī doctrine of prophetic infallibility (*işmah*). Challenging this view, this study employs a critical-structural methodology based on intra-textual coherence (*siyāq*) and lexicographical analysis. The study first examines the unified context of Sūrat al-Şāffāt (Q. 37:72–148), demonstrating that the shared theme across prophetic narratives is trial and divine deliverance, not punishment for prophetic error. Second, it re-examines the root 'b-q using classical Arabic lexicons and pre-Islamic poetry, revealing a semantic range that includes "to distance oneself", "to withdraw secretly", or "to go away" without the necessary connotation of fearful or disobedient flight. The study concludes that the prophet Jonah, like the other prophets in the same sūrah, faced a mortal threat and secretly withdrew from his people out of necessity. This action, signified by *abaqa* in this context, is not an act of disobedience. This interpretation resolves the inconsistency between Sūrat al-Şāffāt and other sūrahs (e.g., Q. 21:87–88) while remaining fully consistent with both the contextual framework of the sūrah and the doctrine of prophetic infallibility.

Keywords: Qur'anic Narratives, Infallibility of the Prophets, Context, Textual Coherence, Critique of Exegetical Narrations.

Extended Abstract

This study offers a critical analysis of the exegetical interpretations of Q. 37:139–148, focusing specifically on the phrase “idh abaqa ilā al-fulki al-mashḥūni” (Q. 37:140). The central problem is the widespread exegetical claim that the Prophet Jonah (Yūnus) committed an act of flight (ibāq) from his prophetic duty or from divine punishment, an act that necessitated divine discipline and is often framed as a tark al-awlā (abandoning the more virtuous course). This study, from within the framework of Shī‘ī Islamic theology and specifically the doctrine of prophetic infallibility (‘iṣmat al-Anbiā’), challenges this established reading. The study’s primary aim is to demonstrate that a context-sensitive, intra-textual reading of Sūrat al-Ṣāffāt, supported by a re-examination of the root ʾ-b-q in classical Arabic, yields a significantly different understanding of Jonah’s actions.

The study is structured around three main questions. First, based on the textual coherence of Sūrat al-Ṣāffāt and the parallel narratives of other prophets within the same sūrah, what interpretation of Jonah’s departure from his people is most consistent with the doctrine of infallibility? Second, how does a lexicographical analysis of the root ʾ-b-q, including its usage in pre-Islamic poetry and early Arabic prose, relate to the two competing readings (culpable flight vs. necessary, secretive withdrawal)? Third, what methodological criticisms can be raised against the scriptural and traditionalist (riwāyāt) sources underpinning the majority exegetical view?

Methodologically, the study employs a descriptive-analytical and critical-structural approach. It proceeds in three stages: 1) a detailed examination of the broad context (siyāq) of Sūrat al-Ṣāffāt (especially Q. 37:72–148), comparing it with the narratives in Sūrat al-Anbiyā’ and Sūrat al-Qalam to establish a consistent pattern of prophetic trial and divine deliverance; 2) a critical reassessment of the root ʾ-b-q using primary lexicons (e.g., *al-‘Ayn*, *Lisān al-‘Arab*) and ancient poetic evidence, arguing for a semantic spectrum that includes *to go away*, *to distance oneself*, or *to withdraw secretly* without the necessary connotation of fearful or disobedient flight; and 3) a source-critical evaluation of the exegetical traditions (e.g., in *Jāmi‘ al-bayān* by al-Ṭabarī and *Tafsīr al-Qummī*) that dominate the classical interpretation, particularly noting their consonance with the narrative in the Book of Jonah from the *Old Testament*.

The major findings are threefold. First, analysis of textual coherence reveals that Q. 37:72–148 is unified by a common theme: prophets face existential threat or divine punishment upon their people, and God delivers them. Jonah’s narrative, therefore, cannot be isolated as a story of punishment for a prophetic mistake. Second, lexicographical

investigation shows that *ibāq* does not exclusively mean *to flee in fear or disobedience*. Evidence from early Arabic poetry (e.g., a verse by al-Aʿshā) and a letter attributed to Imam ʿAlī b. Abī Ṭalīb in *Nahj al-balāghah* supports a primary meaning of *to distance oneself* or *to go away*, often secretly or under duress. Third, the study critiques the majority view for its heavy reliance on Israʿīliyyāt (Muslim traditions from Judeo-Christian origins) and for ignoring the systematic inconsistency such an interpretation creates between Sūrat al-Ṣāffāt (which lacks any blame) and other sūrahs that mention Jonah’s distress (e.g., Q. 21:87–88).

The study concludes that the prophet Jonah, like the other prophets mentioned in the same section of Sūrat al-Ṣāffāt, did not flee his mission. Instead, faced with a mortal threat from his people or the imminence of unavoidable divine punishment, he left his people secretly and under necessity, which is what the term *abaqa* here signifies. This action is not an act of disobedience or the abandonment of a more virtuous course (*tark al-awlā*), but a logical response to a terminal prophetic situation. This interpretation, is fully consistent with the *siyāq* of Sūrat al-Ṣāffāt, the doctrine of prophetic infallibility (*ʿiṣmah*), and the semantic range of the root ʿ-b-q in classical Arabic. This study thereby provides a revised reading of the Quranic narrative that seeks to resolve longstanding theological and exegetical tensions surrounding the story of Prophet Jonah.

Bibliography

1. The Holy *Qurʾān*.
2. *The Old Testament*, London, Ilam Publications, 2002 [Persian].
3. Abū Zayd al-Anṣārī, Saʿīd b. Aws, *al-Nawādir*, ed. Muḥammad ʿAbd al-Qādir Aḥmad, Beirut, Dār al-Shurūq, 1401 AH/1981 [Arabic].
4. al-ʿAyyāshī, Muḥammad b. Masʿūd, *al-Tafsīr*, Tehran, Islāmīyah, 1380 SAH [Arabic].
5. al-Azharī, Muḥammad b. Aḥmad, *Tabdhīb al-Lughab*, ed. Muḥammad ʿAwaḍ Murʿib and others, Beirut, Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī, 1421 AH/2001 [Arabic].
6. al-Baḥrānī, Hāshim b. Sulaymān, *al-Burbān fī Tafsīr al-Qurʾān*, Qom, Muʿassasat al-Biʿthah, 1415 AH [Arabic].
7. al-Fayyūmī, Aḥmad b. Muḥammad, *al-Miṣbāḥ al-Munīr*, Qom, Intishārāt-e Hijrat, 1414 AH [Arabic].
8. al-Ḥuwayzī, ʿAbd ʿAlī b. Jumʿah, *Tafsīr Nūr al-Thaqalayn*, ed. Hāshim Rasūlī, Qom, Nashr Ismāʿīliyān, 1415 AH [Arabic].
9. al-Khalīl b. Aḥmad, *Kitāb al-ʿAyn*, Qom, Nashr Hijrat, 1409 AH [Arabic].

10. al-Qāsimī, Jamāl al-Dīn, *Maḥāsīn al-Taʿwīl*, Beirut, Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah, 1418 AH [Arabic].
11. al-Qummī, ʿAlī b. Ibrāhīm, *Tafsīr al-Qummī*, Qom, Dār al-Kitāb, 1363 SAH [Arabic].
12. al-Suyūṭī, ʿAbd al-Raḥmān b. Abī Bakr, *al-Durr al-Mantbūr*, Qom, Kitābkhāneh-ye Marʿashī, 1404 AH [Arabic].
13. al-Zabīdī, Muḥammad b. Muḥammad; al-Fīrūzābādī, Muḥammad b. Yaʿqūb; and Shīrī, ʿAlī, *Tāj al-ʿArūs min Jawābir al-Qāmūs*, Beirut, Dār al-Fikr, 1994 [Arabic].
14. al-Zuhaylī, Wahbah b. Muṣṭafā, *al-Tafsīr al-Munīr*, Damascus, Dār al-Fikr al-Muʿāshir, 1418 AH [Arabic].
15. ʿAzīzī, Saʿīd, and Rād, ʿAlī, “Rūykard-e Mofasserān va Shobhah-ye Qurʾānī-e Yūnus: Taḥlīl, Naqd va Entekhāb”, *Pazhūbishhā-ye Tafsīr-e Taṭbīqī*, Year 8, No. 1, Farvardīn 1401 SAH [Persian].
<http://doi.org/10.22091/ptt.2022.5788.1801>
16. Bahjat Pūr, ʿAbd al-Karīm, *Hamgām bā Vaḥy*, Qom, Tamhīd, 1390 SAH [Persian].
17. Baṣīrī, Fāṭimah; Ḥājī ʿAbd al-Bāqī, Maryam; Murādī Zanjānī, Ḥusayn; Akbarī Rād, Ṭayyibah, “Taḥlīl-e Rābiṭah-ye Tikrār va Gozīneshgarī dar Bayān-e Qeṣaṣ-e Anbiyāʾ bā Hadafmandī-ye Sūrahā-ye Qurʾān”, *Pazhūbish-e Dīnī*, Year 21, No. 44, Summer 1401 SAH [Persian].
18. Chehrī, Majīd, “Bāzpazhūhī-ye Mafhūm-e ʿIbārat-e Qurʾānī 'Va Dha al-Nūn Idh Dhahaba Mughāḍiban fa Zanna an Lan Naqdira ʿalayhi ...' va Naqd-e Bardāsht-hā-ye Tafsīrī az Ān”, *Pazhūbish-hā-ye Qurʾān va Ḥadīth*, Year 57, No. 2, Esfand 1403 SAH [Persian].
<http://doi.org/10.22059/jqst.2024.370036.670287>
19. Faḍl Allāh, Muḥammad Ḥusayn, *Min Waḥy al-Qurʾān*, Beirut, Dār al-Milāk lil-Ṭibāʿah wa al-Nashr wa al-Tawzīʿ, 1439 AH [Arabic].
20. Fakhr al-Rāzī, Muḥammad b. ʿUmar, *Mafātīḥ al-Ghayb*, Beirut, Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī, 1402 AH [Arabic].
21. Ibn Abī Ḥātim, ʿAbd al-Raḥmān b. Idrīs, *Tafsīr al-Qurʾān al-ʿAzīm*, Riyadh, Maktabat Nizār al-Bāz, 1419 AH [Arabic].
22. Ibn al-Sāʾib al-Kalbī, Hishām b. Muḥammad, *Jambarat al-Nasab*, ed. Ḥasan Nājī, Beirut, ʿĀlam al-Kutub, 1407 AH/1986 [Arabic].
23. Ibn Durayd, Muḥammad b. al-Ḥasan, and Baʿlabakkī, Ramzī, *Jambarat al-Lughab*, Beirut, Dār al-ʿIlm lil-Malāyīn, 1987 [Arabic].

24. Ibn Kathīr, Ismā'īl b. 'Umar, *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm*, Beirut, Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1419 AH [Arabic].
 25. Ibn Manzūr, Muḥammad b. Mukarram, *Lisān al-'Arab*, ed. Jamāl al-Dīn Mīrdāmādī, Beirut, Dār Šādir [Arabic].
 26. Ibn Qutaybah, 'Abd Allāh b. Muslim, *Tafsīr Gharīb al-Qur'ān*, Beirut, Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1398 AH [Arabic].
 27. Jawāhirī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn, "Nazarīyah-ye I'jāz-e Shabakeh-ye Ma'ārifi va Tashrī'i-ye Qur'ān", *Qabaṣāt*, Year 24, No. 94, Bahman 1398 SAH [Persian].
 28. Kamālīzādeh-ye Ardakānī, Ḥusayn, and Rād, 'Alī, "Shobahāt dar bāreh-ye Ḥaḍrat-e Yūnus dar Tafāsīr-e Farīqayn: Pāsokkhā va Rūykardhā", *Muṭālī'āt-e Tafsīr-e Taṭbīqī*, Year 2, No. 3, Spring/Summer 1396 SAH [Persian].
 29. Lesānī Feshārakī, Muḥammad 'Alī, "Qeṣṣeh-ye Yūnus va Qawm-e Yūnus dar Qur'ān-e Karīm", *Kārgāh-e Āmūzishī* No. 15, available at Kānon-e Zabān-e Iran, 14/06/1397 SAH [Persian].
- <https://quranlsn.ir/product/?uuid=17ec6b29-8dfe-11ee-a9c0-0050569caf39>
30. Mudarrisī, Muḥammad Taqī, *Min Hudā al-Qur'ān*, Tehran, Dār Muḥibbī al-Ḥusayn, 1419 AH [Arabic].
 31. Muṣṭafawī, Ḥasan, *al-Tabḥīq fī Kalimāt al-Qur'ān al-Karīm*, Tehran, Bongāh-e Tarjomeh va Nashr-e Ketāb, 1360 SAH [Persian].
 32. Naḥḥās, Aḥmad b. Muḥammad, *I'rāb al-Qur'ān*, ed. 'Abd al-Mun'im Khalīl Ibrāhīm, Beirut, Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1421 AH [Arabic].
 33. *Nahj al-Balāghab*, collected by Sharīf al-Raḍī, ed. Muḥammad 'Abduh, reprinted Qom, Dār al-Dhakhā'ir, 1412 AH/1370 SAH [Arabic].
 34. Qurashī, 'Alī Akbar, *Qāmūs-e Qur'ān*, Tehran, Islāmīyah, 1352 SAH [Persian].
 35. Raḍī al-Dīn al-Astarābādhī, Muḥammad b. al-Ḥasan, *Sharḥ Shāfiyah b. al-Ḥājib*, ed. Muḥammad Muḥyī al-Dīn 'Abd al-Ḥamīd and others, Beirut, Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1395 AH/1975 [Arabic].
 36. Šādiqī Tehrānī, Muḥammad, *al-Furqān fī Tafsīr al-Qur'ān*, Beirut, Mu'assasat al-'Alamī lil-Maṭbū'āt, 1406 AH [Arabic].
 37. Šāḥib b. 'Abbād, Ismā'īl b. 'Abbād, *al-Muḥīṭ*, ed. and Āl Yāsīn, Muḥammad Ḥasan, Beirut, 'Ālam al-Kutub, 1414 AH [Arabic].
 38. Salāmat Bāwīl, Laṭīfah, "Taḥlīl-e Sākhtār-e Ravāyat-e Dāstān-e Ḥaḍrat-e Yūnus dar Qur'ān-e Karīm bar Asās-e Dīdgāh-e Jirār Jinit", *Pazbūhisbnāmeb-ye Qur'ān va Ḥadīth*, Year 10, No. 20, Summer 1396 SAH [Persian].

<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20080417.1396.10.20.3.5>

39. Shamkhī, Mīnā, and ‘Abd al-Khānī, Sa‘īd, “Tikrār-e Dāstān-hā dar *Qur’ān* va Farzīyah-ye Sonnat-hā-ye Mokhtalef”, *Āmūzehā-ye Qur’ānī*, Year 22, No. 42, Dey-Bahman 1404 SAH [Persian].
<http://doi.org/10.30513/qd.2025.7071.2559>
40. Shaykh Mufid, Muḥammad b. Muḥammad b. Nu‘mān, *Tafsīr al-Qur’ān*, ed. Sayyid Muḥammad ‘Alī Āyāzī, Qom, Būstān-e Ketāb, 1382 SAH [Arabic].
41. Shaykh Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan, *al-Ghaybab*, ed. ‘Abbād Allāh Tehrānī and ‘Alī Aḥmad Nāshih, Qom, Dār al-Ma‘ārif al-Islāmīyah, 1411 AH [Arabic].
42. Shaykh Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan, *al-Tibyān*, ed. Aḥmad Ḥabīb Qaṣīr al-‘Āmilī, Najaf, Maṭba‘at al-Nu‘mān, n.d. [Arabic].
43. Ṭabarī, Muḥammad b. Jarīr, *Jāmi‘ al-Bayān*, Beirut, Dār al-Ma‘rifah, 1412 AH [Arabic].
44. Ṭabarsī, Faḍl b. al-Ḥasan, *Majma‘ al-Bayān*, ed. Faḍl Allāh Yazdī Ṭabāṭabā‘ī, Beirut, Dār al-Ma‘rifah, 1408 AH [Arabic].
45. Ṭabāṭabā‘ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn, *al-Mizān*, Qom, Daftar-e Intishārāt-e Islāmī, 1417 AH [Persian].
46. Ṭurayḥī, Fakhr al-Dīn b. Muḥammad, *Majma‘ al-Baḥrayn*, ed. Aḥmad Ḥusaynī Ashtiyānī, Tehran, Nashr Murtazawī, 1375 SAH [Arabic].
47. Yaseen, Ghassan Taha, “*Qur’ān* and Archaeological Discoveries: Evidence from the Near East”, *World Journal of Islamic History and Civilization*, Vol. 1, No. 3, 2011.

گریختن یونس^(ع) یا ترک قوم: خوانش انتقادی آراء برپایه ارتباطات درون‌متنی سوره صافات

مجید چهری^{ID}

استادیار گروه تفسیر و علوم قرآن، دانشکده علوم قرآنی کرمانشاه،
دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، کرمانشاه، ایران (ایمیل: chehri@quran.ac.ir).

چکیده

آیات ۱۳۹-۱۴۸ سوره صافات به بیان بخش‌هایی از مهم‌ترین جلوه‌های سرگذشت یونس^(ع) اختصاص دارند. در آیه ۱۴۰ با تعبیر «إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ» به اقدامی از وی اشاره می‌شود که مفسران گاه آن را به رفتن به سمت کشتی و گاه به نوعی گریختن تفسیر نموده‌اند. برای مفسران قرآن، هم این‌که یونس نبی^(ع) از چهره سوی کشتی آمده، و هم این‌که به چه علت به سرنوشت گرفتاری در ظلمات شکم نهنگ و دریا مبتلا شده، پرسش برانگیز بوده است. مسئله اصلی مطالعه کنونی دست‌یابی به معنای صحیح آیه یادشده درباره علت اقدام یونس^(ع) است. کوشش خواهد شد با نقد آراء تفسیری با تکیه بر سیاق آیات مرتبط، ارتباطات درون‌متنی سوره و بافتار واژگانی و معنایی آیه به این مسئله مطالعه پاسخ داده شود. چنین می‌نماید بتوان از این دفاع کرد که وی پس از انجام وظیفه رسالت خویش، مانند همه انبیائی که عذاب قوم‌شان قطعی شده است، مخفیانه قوم خود را ترک کرده، و از آنان دور شده، و با نظر به سرگذشت انبیاء مذکور در سوره چه‌بسا این دوری آن زمان روی داده است که قوم وی قصد جاننش نموده‌اند.

کلیدواژه‌ها: صافات/ ۱۴۰، قصص قرآن، عصمت انبیاء، سیاق، ارتباطات درون‌متنی، نقد روایات تفسیری.

مقاله پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۴/۳/۱ ش
بازنگری: ۱۴۰۴/۷/۳ ش
پذیرش: ۱۴۰۴/۷/۷ ش
نشر: ۱۴۰۵/۳/۲۰ ش
صفحه ۳۵-۵۶.

ناشر:

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم (دانشکده علوم قرآنی مشهد).
© ۲۰۲۶ / نویسندگان دارنده حق تألیف مقاله خود بدون محدودیت اند.

شاپای الکترونیکی: ۵۳۰۸-۲۷۸۳
دسترسی آزاد:

<http://naghdeara.quran.ac.ir>

چه‌گونه به این مقاله ارجاع دهیم؟

چه‌ری، مجید، «گریختن یونس^(ع) یا ترک قوم: خوانش انتقادی آراء برپایه ارتباطات درون‌متنی سوره صافات»، پژوهش‌نامه نقد آراء تفسیری، سال ششم، دوره دوم، شماره پیاپی ۱۲، زمستان ۱۴۰۴ ش، ص ۳۵-۵۶.

<http://doi.org/10.22034/naghdeara.2025.523959.1296>

درآمد

نام یونس^(ع) در شش موضع از قرآن کریم به کار رفته است. از این میان، در دو مورد نام وی صرفاً در سلسله انبیاء جای گرفته (نساء/ ۱۶۳؛ انعام/ ۸۶)، دو مورد به سرگذشت وی با ذکر نامش اختصاص یافته (یونس/ ۹۸؛ صافات/ ۱۳۹-۱۴۸)، و در دو جا هم حکایت احوال او با ذکر اوصاف و القابش بیان شده است (انبیاء/ ۸۷-۸۸؛ قلم/ ۴۸-۵۰). روایات تفسیری پرشمار منابع اصلی شرح و تفسیر این قصه قرآنی است.

این روایات را هم در منابع عامه مسلمانان (بنگرید به: طبری، جامع البیان، ۱۹/ ۶۲۴-۶۴۰؛ ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ۱۷/ ۳۴-۳۷؛ سیوطی، الدر المنثور، ۵/ ۲۸۷-۱۹۲) و هم در منابع مختلف شیعی (بنگرید به: حویزی، نور الثقلین، ۴/ ۴۳۳؛ بحرانی، البرهان، ۴/ ۶۲۸-۶۳۴؛ فیض کاشانی، التفسیر الصافی، ۴/ ۲۸۳-۲۸۵؛ مجلسی، بحار الانوار، ۱۴/ ۷۹-۴۰۶) می‌توان بازدید. در عهد عتیق نیز داستان یونس^(ع) در کتابی به نام کتاب یونس هست. محتوای این کتاب را نیز می‌توان یکی دیگر از مهم‌ترین منابع شرح و بیان سرگذشت یونس نبی^(ع) به‌شمار آورد. این کتاب عهد عتیق هم خوانی قابل توجهی با روایات تفسیری درباره داستان قرآنی یونس دارد.

با نظر به همین منابع و با استناد به آیات ۱۳۹-۱۴۸ سوره صافات، غالب مفسران یونس نبی^(ع) را پیامبری دانسته‌اند که به علت بی‌تابی در برابر آزار قوم یا هنگام پدیداری عذاب الهی بر قومش گریخته و همین گریختن سبب گرفتاری وی در دریا و سزاوار ملامت و تأدیب الهی شدن او بوده است. با تلقی این خوانش از قصه هم‌چون یک دیدگاه مشهور تفسیری، عملاً یونس نبی^(ع) پیامبری مرتکب خطا و ترک اولی شناسانده می‌شود (برای مرور آراء تفسیری در این باره، بنگرید به: عزیزی و راد، «روی کرد مفسران...»، سراسر مقاله). از آن سو، در دوران معاصر برخی مفسران کوشیده‌اند با استناد به برخی دلائل ترک اولای منتسب به یونس^(ع) را توجیه کنند؛ آن‌سان که عصمت او را خدشه‌دار نسازد (طباطبایی، المیزان، ۱۷/ ۱۶۳؛ فضل‌الله، من وحی القرآن، ۱۶/ ۵۹).

طرح مسئله

طولانی‌ترین قصه قرآنی درباره یونس^(ع) را در سوره صافات می‌توان دید؛ سوره‌ای مکی که در آیات ۷۲-۱۴۸ آن به سرگذشت شماری از پیامبران الهی از جمله نوح، ابراهیم، موسی، هارون، یاس، لوط و یونس^(ع) پرداخته می‌شود. در این آیات، افزون بر ستایش تلاش این پیامبران در مسیر رسالت، به سرنوشت هم‌سان پیامبران و اقوام‌شان نیز اشاره شده است. در پایان این مجموعه قصه یونس نبی^(ع) نیز در آیات ۱۳۹-۱۴۸ روایت شده است. سیاق این آیات می‌تواند به مثابه ابزاری کلیدی در تفسیر هریک از این قصه‌ها به کار آید. سیاق محوری اقتضاء می‌کند که تفسیر این بند هم‌سو با دیگر داستان‌های انبیاء در همین سوره صورت پذیرد.

مفسران متقدماً داستان یونس^(ع) در این سوره را تحت تأثیر روایات تفسیری بازفهمیده‌اند؛ روایاتی که با

گزارش‌های کتاب یونس در **عهد عتیق** هم‌خوانی دارد. این مفسران با تکیه بر روایات یادشده، واژه **أَبَقَ** در آیه ۱۴۰ سوره صافات را به گریز، و واژه **مُلِم** در دو آیه بعد را هم به معنای مذهب و گناه‌کار برگردانده، و در نتیجه، رفتار یونس را نوعی گریز از وظیفه یا عذاب الهی دانسته‌اند. برای نمونه، طبری (درگذشته ۳۱۰ق) با استناد به روایاتی که یونس را به بنده‌ای فراری تشبیه کرده، از **إِبَاق** به معنای گریختن او یاد کرده است (طبری، **جامع البیان**، ۱۹/۶۲۴-۶۴۰).

فخر رازی (درگذشته ۶۰۶ق) نیز با پذیرش همین تفسیر، یونس را پیامبری **کم‌صبر** خوانده که در برابر آزار قومش به قدر کافی ایستادگی نکرده است (فخر رازی، **مفاتیح الغیب**، ۲۶/۳۵۵-۳۵۶). ابن‌کثیر (درگذشته ۷۷۴ق) از این هم فراتر رفته، و تأکید نموده است که یونس^(ع) بی‌اذن الهی قوم خود را ترک گفت (ابن‌کثیر، **تفسیر القرآن العظیم**، ۷/۳۴-۳۷). گرچه به نظر می‌رسد که مفسران شیعی در مجموع تفسیری مطابق‌تر از آیه با عصمت انبیاء باز نموده‌اند (بنگرید به: کمالی‌زاده اردکانی و راد، «شبهات...»، ۱۵۵)، مستندات روایی قول مشهور را در منابع شیعی نیز می‌توان بازیافت (بنگرید به: مجلسی، **بحار الانوار**، ۱۴/۳۷۹-۴۰۶). همین امر سبب شده است که این دیدگاه در آثار مفسران شیعی گراینده به تفسیر مأثور هم بازتاب گسترده‌ای داشته باشد (برای نمونه، بنگرید به: قمی، **التفسیر**، ۱/۳۱۷-۳۲۰؛ عیاشی، **التفسیر**، ۲/۱۲۹-۱۳۷؛ بحرانی، **البرهان**، ۴/۶۲۸-۶۳۳؛ حویزی، **نور الثقلین**، ۴/۴۳۴-۴۳۸).

در واکنش به این خوانش غالب، روی‌کرد دیگری نیز در حلقه مفسران شیعی معاصر شکل گرفت. صاحبان این روی‌کرد کوشیدند با تکیه بر اصل اعتقادی عصمت انبیاء، عمل‌کرد یونس را نوعی **تَرَكِ أُولَى** باز نمایند که خدشه‌ای به عصمت او وارد نمی‌کند. از جمله، طباطبایی برای کوشش به این منظور تأکید نمود که **إِبَاق** در آیه یادشده در معنای حقیقی **گریز** استعمال نشده، بل که منظور نوعی **إِعْرَاض** و دوری از قوم بوده است (طباطبایی، **المیزان**، ۱۷/۱۶۳)؛ یعنی همان کاری که پیامبران دیگر نیز در وضعیت‌های اضطراری مشابه انجام داده‌اند (طباطبایی، **المیزان**، ۱۷/۲۴۷). مفسر شیعی معاصر دیگر، فضل‌الله نیز با نقد روایات تفسیری که از نظر او آکنده از اسرائیلیات است، بر این تأکید کرد که **قرآن** هرگز یونس را به خطایی **نیکوهمیده** است و چنین روایاتی پشتوانه قرآنی ندارند (فضل‌الله، **من و حی القرآن**، ۱۶/۵۹).

نگرش سومی به آیات یادشده را نیز در دوران معاصر می‌توان بازشناخت؛ روی‌کرد کسانی که با نگاهی متفاوت، رفتاری‌های یونس را نه از جنس تأدیب، که نوعی ابتلاء الهی و زمینه‌سازی برای تعالی مقام او می‌شناسند. نخستین بار این دیدگاه را لسانی فشارکی در کارگاه آموزشی «قصه یونس و قوم یونس در **قرآن کریم**» بازمی‌نماید. وی با نقد جدی خوانش‌های عهدینی و روایات اسرائیلی، از این دفاع می‌کند که حوادث پیش‌آمده برای یونس^(ع) روندی طبیعی داشته، و خدا او را با لطف خویش از آن گرفتاری‌ها نجات بخشیده، و دوباره به رسالت برانگیخته است (لسانی

فشارکی، قصه یونس...، سراسر کارگاه؛ نیز، بنگرید به: چهری، «بازخوانی معنای آیه...»، سراسر مقاله).
 با این همه هنوز نقش دو عامل در فهم داستان یونس^(ع) در سوره صافات مغفول مانده است: نخست، ارتباطات درون‌متنی^۱ سوره صافات که در سیاق آیات آن پیامبران همگی تهدید و آزار دیده، و سپس نجات یافته‌اند؛ دوم، کاربردهای واژه اَبَق در متون کهن عربی که نشان می‌دهد این واژه در کنار معنای گریز، بر معنای دیگری نیز دلالت می‌کرده است. بر این پایه، مطالعه کنونی در قالب کوشش برای پاسخ به سه سؤال دنبال خواهد شد:

اولاً، با تکیه بر ارتباطات درون‌متنی سوره صافات و با عنایت به سرگذشت هم‌سان دیگر پیامبران در این سوره، چه تفسیری از ترک قوم یونس^(ع) می‌توان باز نمود که با اصل عصمت انبیاء و الگوی ابتلاء و نجات در این سوره سازگاری بیش‌تری داشته باشد؟
 ثانیاً، تحلیل ریشه‌شناختی، کاربردهای واژه اَبَق در متون عربی کهن، و قرائن لفظی و معنایی درون آیه چه نسبتی با دو خوانش فرارِ خطامحور و دوری اضطراری پنهانی دارند؟
 ثالثاً، با ارزیابی مستندات روایی تفسیر مشهور از نگاهی آسیب‌شناسانه چه نقدهایی می‌توان بر منابع تفسیری متقدمان وارد دانست؟

این مطالعه با روش توصیفی-تحلیلی و با روی‌کردی انتقادی-ساختاری سامان یافته است؛ به این معنا که داده‌های تفسیری و لغوی نخست به صورت توصیفی گردآوری، و سپس با استفاده از دو ابزار اصلی تحلیل می‌شوند. ابزار نخست بهره‌گیری از سیاق گسترده آیات سوره و بررسی ارتباطات درون‌متنی حاکم بر سوره صافات و هم‌چنین سوره‌های انبیاء و قلم هم‌چون سوره‌های هم‌سو با آن است. ابزار دوم، بازخوانی ریشه‌شناختی و کاربردهای واژه اَبَق در متون کهن عربی با مراجعه به منابع دست اول لغوی، و شواهد شعری کهن است.

افزون‌براین، نقد سندی و متنی روایات تفسیری، خاصه از طریق مقایسه آن‌ها با گزارش‌های عهد عتیق و سنجش نسبت آن‌ها با مقتضیات عصمت انبیاء بخش مهمی از فرایند تحلیل را شکل می‌دهد. در پایان، با جمع‌بندی نتایج حاصل از تحلیل سیاق، تحلیل واژگانی و نقد روایی، هریک از دو خوانش پیش‌گفته -گریز خطاکارانه یا ترک ناگزیر پنهانی- امکان‌سنجی، و تلاش می‌شود قرائتی هم‌آهنگ با سیاق سوره و مقتضیات عصمت انبیاء بازنموده شود.

۱. مقدمات بحث

پیش از ورود به نقد تفصیلی آراء تفسیری آیه «إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ» (صافات/ ۱۴۰)، تبیین چهارچوب نظری و روشی پژوهش ضروری است. این چهارچوب از سه رکن تشکیل می‌شود: نخست، غرض سوره و مفهوم ارتباطات درون‌متنی هم‌چون ابزاری برای فهم ارتباط درونی آیات؛ دوم، سبب کار بست بخشی از یک قصه در هر سوره و نسبت آن با غرض سوره؛ و سوم، بازگشت به آیات مرتبط با داستان یونس^(ع) در سوره و تمرکز بر محوری‌ترین آن‌ها.

1. Textual coherence.

۱-۱) غرضِ سوره

برداشت‌های تفسیری از سوره‌های *قرآن* کریم بدون توجه به محتوا و غرض سوره می‌تواند برداشتی ناقص و مبهم و گاه منافی با اصول اعتقادی اسلام باشد؛ هم‌چنان‌که از دیگر قواعد تفسیر و برداشت صحیح از *قرآن* کریم نیز توجه به سیاق، فضای نزول، و بررسی گستره کاربرد واژگان در همه سوره‌های *قرآن* است. درک ارتباطات درون‌متنی *قرآن* کریم تا آن‌جا اهمیت دارد که گاه آن را یکی از وجوه اعجاز *قرآن* بازشناسانده‌اند (جواهری، «نظریه اعجاز...»، ۸۳).

ارتباطات درون‌متنی همان نظام حاکم بر روابط میان واژگان در یک گفتار است. *قرآن* کریم مجموعه‌ای از ۱۱۴ سوره است که هر یک گفتاری مستقل با غرضی مشخص به‌شمار می‌آید. هرگاه یک سوره را به‌منزله یک گفتار تلقی کنیم، شامل دو بخش محتوا و غرض خواهد بود. محتوا الفاظ و عبارات گفتار را دربر می‌گیرد. غرض سوره هم از بررسی و تحلیل همین محتوا شناخته می‌شود. برای نمونه، آیاتی که محتوای آن‌ها اوصاف بهشت و جهنم است، در واقع غرض تبشیر و انداز مخاطبان را دنبال می‌کنند. می‌توان نظام معنایی حاکم بر یک سوره را ارتباطات درون‌متنی سوره نامید. این ارتباطات درون‌متنی از سیاق، نظام بافتاری و چینش واژگانی و نیز محتوا و غرض تشکیل شده است. براین‌پایه، شناخت دقیق محتوا و غرض سوره می‌تواند کارکردی اثربخش در مرتفع‌سازی چالش‌های تفسیری، پاسخ به پرسش‌ها و رفع ابهامات پیش‌آمده در فهم سوره داشته باشد.

با اتخاذ این روی‌کرد در مقام فهم داستان یونس نبی^(ع) در سوره صافات، می‌توان برپایه این قواعد آراء تفسیری ذیل قصه را بازخوانی انتقادی نمود و به نتایج تازه‌ای دست یافت. می‌دانیم بیان قصه یکی از محورهای اصلی تربیتی در انتقال معارف *قرآن* کریم است. برخی از مطالعات موجود بر انطباق قصص *قرآن* کریم با واقعیت‌های تاریخی و آثار به‌دست‌آمده باستان‌شناختی تأکید کرده‌اند (یاسین، «*قرآن* و کشفیات باستان‌شناختی...»، ۲۰۱-۲۰۲). با این حال، مسئله اصلی آن است که چرا یک قصه در *قرآن* کریم در یک سوره به صورت کامل و مجزا بیان نمی‌شود؛ یا این‌که چرا در یک سوره تنها به بخش خاصی از یک قصه پرداخته می‌شود؟

۱-۲) گستره و هدف به‌کارگیری بخشی از قصه در یک سوره

پاسخ به پرسش یادشده با فهم هدف به‌کارگیری قصه‌ها در *قرآن* کریم ارتباط دارد. فارغ از این‌که عبرت‌پذیری یکی از اهداف قصه‌های قرآنی به‌شمار می‌آید، رفع برخی ابهامات اعتقادی و تاریخی، بیان بخشی از واقعیت‌های تاریخی و علمی، بیان برخی دستورات عمل‌ها در راه‌بری جامعه دینی، و بیان بخشی از احکام شرعی نیز از دیگر اهداف به‌کارگیری قصه در *قرآن* کریم به‌شمار می‌آیند (سلامت باویل، «تحلیل ساختار...»، ۲۰).

افزون‌براین، هدف از به‌کارگیری قصه با در نظر گرفتن محتوا، غرض و ارتباطات درون‌متنی سوره دقیق‌تر قابل درک

است. از این منظر، هر قصه‌ای که در یک سوره به کار گرفته می‌شود، بخشی اثرگذار از محتوای آن سوره به شمار می‌آید و در تعامل و ارتباط مستقیم با ارتباطات درون‌متنی و غرض سوره است. از همین رو برخی بر این باور اند که در **قرآن** میان غرض سوره و گزینش بخش خاصی از هر قصه رابطه‌ای مستقیم برقرار است؛ بدین معنا که هر سوره تنها آن بخش از سرگذشت یک پیامبر را بازگو می‌کند که با هدف اصلی خود سوره هم‌آهنگی داشته باشد (بنگرید به: بصیری و دیگران، «تحلیل رابطه تکرار...»، ۳۹؛ نیز، بنگرید به: شمخی و عبدالخانی، «تکرار داستان‌ها...»، ۳۱۳).

۳-۱) آراء لغویان درباره معنای **إباق**

یک عامل که نقش مهمی در تثبیت قول مشهور و انتساب ترکِ اولی به یونس^(ع) داشته، تفسیر رایج از واژه **أَبَقَ** است. به نظر می‌رسد بن‌مایه آراء تفسیری در چیستی و چرایی عمل کردِ یونس^(ع) حول محور درک‌ها از این واژه شکل گرفته است. اغلب عالمان لغت معتقد اند **إباق** بر فرارِ برده بی‌هیچ‌گونه ترس یا دشواری در کار دلالت می‌کند؛ یعنی همان نوع فراری که طبق احکام شرعی اگر روی دهد باید برده را به صاحبش بازگرداند (خلیل بن احمد، **العین**، ۵/۲۳۱؛ صاحب بن عباد، **المحیط**، ۶/۵۵). این برخلاف وقتی است که برده به‌علتِ سختی کار یا ترس از مجازاتی نامعمول بگریزد؛ چه، برده‌ای که به‌اضطرار از پیش مالکش دور شود را **أَبَقَ** نمی‌نامند و از عمل او با تعابیری مثل مشتقات **هَرَبَ** یاد می‌کنند (ابن‌درید، **جمهرة اللغة**، ۲/۱۰۲۶).

برخی لغویان معاصر در توضیح فرق میان **إباق** و **هَرَبَ** افزوده‌اند گرچه هر دو بر ترکِ برده محلِّ صاحبش را بدونِ اجازه او دلالت می‌کنند از این حیث متفاوت اند که **إباق** پیش از آن روی می‌دهد که مالکِ برده او را با دشواری نامعمولی روبه‌رو کند؛ چنان‌که یونس نبی^(ع) بدونِ اجازه خدا و بی‌آن‌که با سختی خاصی در ایفاء تعهد رسالتش روبه‌رو شود قوم خود را ترک کرد و خدا نیز او را مجازات نمود (مصطفوی، **التحقیق**، ۱/۲۴؛ برای بازتاب همین دیدگاه در تفاسیر معاصر شیعی، بنگرید به: بهجت پور، **هم‌گام با وحی**، ۶/۵۱۵-۵۱۶).

۲. روی‌کردهای تفسیری به آیه

پیش از ورود به نقد ریشه‌شناختی واژه **أَبَقَ** در متون کهن، گزارش دقیق سیر تاریخی آراء مفسران ضرورتی روش‌شناختی دارد. از همین رو، در این بخش، نخست قول مشهور در تقابل با دو روی‌کرد بدیل سامان می‌یابد تا نقطه عزیمت نقد مشخص گردد.

۲-۱) سنت تفسیری متقدم و شکل‌گیری خوانش گریز

در سده‌های نخستین تدوین تفسیر، طبری (درگذشته ۳۱۰ق) با استناد به روایاتی که یونس را به بنده‌ای فراری تشبیه کرده، **إباق** را به معنای گریختن از قوم به سبب خشم یا ترس از عذاب دانسته است (طبری، **جامع البیان**، ۱۹/۶۲۴-۶۴۰). این تفسیر که متأثر از منابع روایی گوناگون — و چه بسا اسرائیلیات — شکل گرفته است مبنای خوانش

مشهور شد. اندکی پس از او، ابن‌قتیبه (درگذشته ۲۷۶ق) نیز همین معنا را تأیید کرد (ابن‌قتیبه، *غریب القرآن*، ۳۷۴). ابن‌ابی‌حاتم رازی (درگذشته ۳۲۷ق) و نحاس (درگذشته ۳۳۸ق) نیز بر تفسیر *مُلیم* به مُذنب و گناه‌کار تأکید نمودند (ابن‌ابی‌حاتم، *تفسیر القرآن العظیم*، ۱۰ / ۳۲۲۹؛ نحاس، *اعراب القرآن*، ۱۶ / ۵۷). این‌گونه، خطای منتسب به یونس^(ع) فراتر از ترک اولی نمایانده شد.

با ورود به سده ۶ق، طبرسی (درگذشته ۵۴۸ق) نه‌تنها قول مشهور را با تأکید بر فرار یونس^(ع) از ترس عذاب الهی تکرار کرد (*مجمع البیان*، ۸ / ۷۱۵)، که یونس^(ع) را مستحق ملامت به‌سبب ترک عجلانه قوم دانست (همان، ۳ / ۴۱۹). فخر رازی (درگذشته ۶۰۶ق) نیز با تأکید بر کم‌صبری این پیامبر، او را کسی معرفی کرد که در برابر آزار قوم تاب نیاورده، و به سوی کشتی گریخته است (*مفاتیح الغیب*، ۲۶ / ۳۵۵-۳۵۶). ابن‌کثیر (درگذشته ۷۷۴ق) نیز همین خط سیر را پی گرفت و بر ترک قوم بدون اذن الهی تأکید ورزید (*تفسیر القرآن العظیم*، ۷ / ۳۴-۳۷).

تفاسیر ماثور شیعی نیز مسیر متفاوتی را نپیمودند. عیاشی (درگذشته ۳۲۰ق) و علی بن ابراهیم قمی (درگذشته ۳۲۹ق) روایاتی هم‌سو با خوانش مشهور را گرد آوردند (قمی، *التفسیر*، ۱ / ۳۱۷-۳۲۰؛ عیاشی، *التفسیر*، ۲ / ۱۲۹-۱۳۷). مفسران اخباری متأخرتر هم‌چون بحرانی (درگذشته ۱۱۰۷ق) و حویزی (درگذشته ۱۱۱۲ق) نیز بر این روایت‌ها افزودند و انبوهی از روایات نقل کردند که با عصمت انبیاء ناسازگار است (بحرانی، *البرهان*، ۴ / ۶۲۸-۶۳۳؛ حویزی، *نور الثقلین*، ۴ / ۴۳۴-۴۳۸).

لِحاظ معنای فرار بنده از مولا برای واژه *إباق* از دیرباز چالش‌برانگیز بوده است. آلوسی (درگذشته ۱۲۷۰ق) و مفسر معاصر زحیلی بر این باور اند که عمل یونس^(ع) شباهت به فرار خدمتگزار از خدمت مولا داشته، و از این رو، در *قرآن* از آن به *إباق* تعبیر شده و خدا هم او را به کیفر این عمل مجازات کرده است (آلوسی، *روح المعانی*، ۱۲ / ۱۳۷؛ زحیلی، *التفسیر المنیر*، ۲۳ / ۱۳۸). گویی کاربرد واژه را در معنایی غیر از مَوْضوعْ لَه لفظ، و از باب استعمال مجازی دانسته‌اند. باین‌حال باید توجه داشت که هرگونه اراده معنای مجازی نیازمند قرائن لفظی یا عقلی است تا از معنای اصلی متمایز گردد؛ در حالی که در آیه قرینه روشنی برای استعمال مجازی نیست.

ازدیگرسو، بررسی آراء تفسیری نشان می‌دهد که واژه *مُلیم* در آیه «فَالْتَمَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ» (صافات / ۱۴۲) نقش مهمی در اثبات معنای فرار برای *إباق* داشته است. ظاهراً مفسران *مُلیم* را به معنایی شبیه *مَلُوم* یعنی ملامت‌شده بازگردانده‌اند؛ چه، طبرسی بر نکوهش یونس^(ع) تصریح کرده (طبرسی، *مجمع البیان*، ۳ / ۴۱۹)، سیوطی (درگذشته ۹۱۱ق) یونس^(ع) را به دلیل ترک عجلانه قوم بدون اذن الهی مستحق ملامت و سرزنش دانسته (سیوطی، *الدر المنثور*، ۱ / ۴۵۴) و قاسمی (درگذشته ۱۳۳۲ق) نیز همین رأی را تأیید کرده است (قاسمی، *محاسن التاویل*، ۸ / ۲۲۷).

۲-۲) نقد درون‌مذهبی و نظریه ترک اولی

در برابر جریان غالب، یک مفسر متقدم شیعی قرائتی متفاوت بازنمودند: شیخ مفید (درگذشته ۴۱۳ق) و شاگرد او شیخ طوسی (درگذشته ۴۶۰ق) غیبت یونس^(ع) از قومش را بر اساس حکمت و مصلحت الهی دانستند (شیخ مفید، *تفسیر القرآن*، ۳۰۱/۱؛ شیخ طوسی، *الغیبه*، ۱۱۰-۱۱۱). البته، به این دیدگاه فراتر از یک احتمال تفسیری نگریسته نشد. برای نمونه، شیخ طوسی خود نیز در تفسیرش روایتی از *حَسَنِ بَصْرِي* حاکی از همین قول مشهور نقل کرد که یونس از قومش گریخت؛ بی آن‌که سخنی در نقد آن بگوید (شیخ طوسی، *التبیان*، ۵۲۸/۸).

کسی که در دوران معاصر کوشید با دفاع از نظریه شیخ مفید میان ظاهر آیه و عصمت پیامبران جمع کند طباطبایی (درگذشته ۱۴۰۲ق) بود. او *إباق* را به معنای حقیقی گریز ندانست؛ بل که نوعی *إعراض* و دور شدن از قوم معنا کرد. نیز، یادآور شد که دیگر پیامبران نیز در شرایط مشابه به اذن الهی قوم خود را ترک گفته‌اند (طباطبایی، *المیزان*، ۱۷/۱۶۳، ۲۴۷).

با این حال، مفسران معاصر نیز تحت تأثیر برداشت تفسیری مشهور به نوعی میان دو قول یادشده جمع کردند. مثلاً، محمدتقی مدرسی، از یک سو با استناد به اعتراف یونس^(ع) به خطای خویش در آیه ۸۷ *سورة انبیاء*، او را در مقام توبه از معصیت بازنموده، و از دیگر سو رفتار او را *ترک اولی* خوانده است (قس: مدرسی، *من هدی القرآن*، ۲۸۲/۱۱، ۲۸۴-۲۸۵). صادقی تهرانی هم یونس^(ع) را از لحاظ شخصیتی کم‌صبر و تحمل دانسته که احتمالاً توان استقامت در برابر *مَشَقَّت*‌های رسالت را از دست داده، یا دچار *عصبانیت* شده، یا از میان قوم گریخته، اما با این همه تأکید کرده که وی دچار گناه نشده است (صادقی تهرانی، *الفرقان*، ۲۰۳/۲۵-۲۰۵).

برخی معاصران نیز کوشیدند *إباق* را با استناد به آیه ۸۷ *سورة انبیاء* معنا کنند و آن را به معنای رفتن در حال خشم و قهر بازگرداندند (قرشی، *قاموس قرآن*، ۱/۱۹). این تفسیر میانه نیز نوعی تلاش برای جمع میان دو دیدگاه است که اگرچه از ضعف تشبیه رفتار یونس^(ع) به بنده فراری می‌کاهد، اتهام خروج از قلمرو مأموریت را هم‌چنان بر وی می‌نهد.

۳-۲) ملاحظات عام درباره دو تفسیر یادشده

بیان قصه یونس^(ع) در *قرآن* بسیار کوتاه است و در آن از جزئیاتی مانند سبب گرفتاری، کیفیت تضرع او به درگاه خدا، یا سرانجام قومش به تفصیل سخن نمی‌رود. این اجمال مفسران را بر آن داشته است که با مراجعه به نقل‌های تاریخی *خلاهای روایتگری قرآنی* را پر کنند. این فرایند غالباً بی‌توجه به اعتبار سندی و متنی روایات صورت گرفته است. روایات داستان یونس هم‌دیگر را نقض می‌کنند، هم‌خوانی قابل توجهی با داستان یونس در *عهد عتیق* دارند؛ داستانی که رفتارهای ناپسندی مانند فرار از امر خدا یا گلایه از او را به یک پیامبر معصوم نسبت می‌دهد و از منظر

اعتقادات شیعی درباره پیامبران^(ع) پذیرفته نیست (بنگرید به: کتاب یونس، ۱: ۱-۳، ۱۰؛ ۲: ۵؛ ۴: ۱-۸). این شیوه یادکرد از پیامبران^(ع) در قرآن کریم پشتوانه‌ای ندارد. به نظر می‌رسد اتکاء دیدگاه مشهور به چنین روایاتی اصلی‌ترین سبب آسیب‌ها در تفسیر این داستان بوده است.

افزون‌براین، دیدگاه مشهور دست‌کم با دو اشکال اساسی روبه‌روست: ناسازگاری با سیاق و ناهم‌آهنگی با ارتباطات درون‌متنی سوره. سیاق از مهم‌ترین قواعد تفسیر است. محتوای سوره صافات نشان می‌دهد بر آیات ۷۲-۱۴۸ سیاقی هم‌آهنگ حاکم است: آیات یادشده سرگذشت پیامبرانی را دربر می‌گیرد که در مسیر دعوت‌شان دچار بحران شدند و خدا نجات‌شان بخشید. فضای حاکم بر این داستان‌ها ابتلاء پیامبر و نجات‌بخشی خدا است. نمی‌توان داستان یونس را جدا کرد و آن را دارای مضمون و هدفی متفاوت انگاشت. برپایه این سیاق، یونس^(ع) نیز مانند دیگر پیامبران از سوی قوم خود در تنگنا قرار گرفته است.

اشکال دوم ناسازگاری تفسیر مشهور با ارتباطات درون‌متنی سوره است. غرض اصلی سوره صافات، بازنمون گفتمان توحید در برابر گفتمان شرک، و بیان فرجام پی‌روان هر یک از آن‌ها است. در فضای این ارتباطات درون‌متنی، شخصیت‌های شاخصی از انبیاء بازنموده می‌شوند که خدا آنان را از مهلکه‌ها نجات داده، و یکی از جدی‌ترین مشکلات‌شان تهدید جانی بوده است. در چنین فضایی، تفسیر این آیات به خطا، سهو، عجله یا کم‌صبری یک پیامبر صحیح به نظر نمی‌رسد. چیزی که مغفول واقع شده این است که یونس^(ع) نیز مانند ابراهیم (صافات/ ۹۴-۹۸) یا موسی و هارون^(ع) (صافات/ ۱۱۴-۱۲۲) از جانب قوم خویش تهدید شده و خدا او را نجات بخشیده است.

نکته تأمل‌برانگیز در نقد تفسیر طباطبایی نیز آن است که این تفسیر، داستان یونس نبی^(ع) را صرفاً به گریختن از آزار قوم فرومی‌کاهد و از نسبت ذنب یا خطیئه به او در دیگر آیات قرآنی (انبیاء/ ۸۷-۸۸؛ قلم/ ۴۸-۵۰) غافل می‌ماند. اگر یونس^(ع) چنان مظلوم واقع شده است که قصد جان او را داشته‌اند جایی برای خطیئه خواندن عمل او و ملامتش باقی نمی‌ماند. آیات سوره انبیاء و قلم بر این دلالت دارند که یونس مرتکب امر ناپسندی - دست‌کم در حد ترک اولی - شد و همین سبب گرفتاری او گردید؛ اما سوره صافات از این خطا یا سهو سخنی نمی‌گوید و صرفاً بر نجات الهی تأکید دارد. بنابراین میان سوره صافات از یک سو و سوره‌های انبیاء و قلم از دیگر سو در نحوه روایت قصه یونس ناهم‌خوانی آشکاری هست. نادیده گرفتن این ناهم‌خوانی و یک‌سان انگاشتن مضمون همه آیات قرآنی مربوط به یونس^(ع)، داوری نادرست را در پی خواهد داشت.

۳. تبیین دیدگاه پذیرفته

پس از نقد دیدگاه مشهور و نیز خوانش بدیل پیش‌گفته اکنون نوبت به بازنمایی و مستندسازی دیدگاه پذیرفته می‌رسد. این دیدگاه بر سه پایه استوار است: نخست، تحلیل ارتباط درون‌متنی سوره‌های انبیاء و قلم که تصویر جامع‌تری از جایگاه یونس نبی^(ع) در نظام قصص قرآنی به دست می‌دهد؛ دوم، بررسی سیره رفتاری انبیاء در

رویاری با بحران و عذاب که الگویی متفاوت از واکنش منسوب به یونس^(ع) از آن‌ها فهمیده می‌شود؛ و سوم، بازکاوی معنای اِباق در پرتو شواهد ادبی و لغوی که بر امکان خوانشی غیر از فرار ترس‌آلود دلالت می‌کند.

۱-۳) تحلیل ارتباطاتِ درون‌متنیِ سوره‌های انبیاء و قلم

سوره انبیاء بیش از چهل آیه را به سرگذشت پیامبرانی اختصاص داده است که هر یک به گونه‌ای در غم و رنجی گرفتار بوده‌اند، به درگاه خدا تضرع نموده‌اند، و خدا هم آنان را نجات داده است. در آیات ۹۰-۵۱ از این سوره، محور مشترک لطف خدا به پیامبران با تعبیری چون «فَاسْتَجَبْنَا» و «نَجَّيْنَا» بازتاب یافته است. درباره ابراهیم و لوط^(ع) از نجات آن دو (انبیاء/ ۷۱)، و درباره نوح^(ع) هم از استجابت دعاء و نجات او و خاندانش از اندوه بزرگ سخن رفته است (انبیاء/ ۷۶). درباره ایوب^(ع) از این گفته می‌شود که گرفتاری بزرگ او پس از خواندن پروردگار پایان پذیرفت (انبیاء/ ۸۳-۸۴). آن‌گاه در آیات مربوط به یونس^(ع) نیز گفته می‌شود که خدا دعاء او را اجابت کرد و او را از غم نجات داد؛ سپس نیز افزوده می‌شود: «وَكَذَلِكَ نُنْجِي الْمُؤْمِنِينَ» (انبیاء/ ۸۷-۸۸).

در مقام خوانش انتقادی دیدگاه مشهور، به نظر می‌رسد مفسران به این سیاق هم‌آهنگ توجه نداشته‌اند. کاربرد مکرر تعبیری که بر استجابت دعاء و نجات دلالت دارند نقش حمایتی خدا در برابر پیامبران را به روشنی نشان می‌دهد. در آیات مربوط به یونس^(ع) حتی گامی فراتر نهاده، و نجات او مثل اعلای نجات مؤمنان شناسانده شده است. یک‌چنین سیاقی جداسازی یونس از دیگر پیامبران^(ع) و نسبت دادن ترک اولی به او را دشوار می‌سازد.

سوره قلم نیز که با ۵۲ آیه دومین سوره نازل شده بر پیامبر اکرم^(ص) در مکه است ساختاری چندبخشی دارد. در آیات ۱-۷ با سوگند یاد کردن به قلم تهمت دیوانگی از پیامبر^(ص) زدوده می‌شود. آیات ۸-۱۶ دستوراتی خطاب به پیامبر^(ص) را همراه با نقد و ویژگی‌های مشرکان و رفتارشان در برابر وحی دربر می‌گیرد. آیات ۱۷-۳۲ سرگذشت مالکان باغی را روایت می‌کند که بر اثر منع مساکین از محصول باغشان گرفتار عذاب الهی شدند. آیات ۳۳-۴۷ بار دیگر به نقد گفتار و رفتار مشرکان در برابر وحی بازمی‌گردد. در یک‌چنین سیاقی آیات ۴۸-۵۲ پیامبر^(ص) را به صبر فرامی‌خواند، بخش کوتاهی از سرگذشت یونس نبی^(ع) را بیان می‌کند، و در آیه ۴۸ با عبارت «فَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ» پیامبر^(ص) را از این که شبیه به یونس^(ع) عمل کند بازمی‌دارد.

در برابر هر دو قول تفسیری پیش‌گفته جا دارد پرسید که چرا نتوان متعلق نهدی را تشبیه به حال و موقعیت یونس^(ع) دانست؛ آن زمان که گرفتار در شکم ماهی و ظلمات بود و غم سنگینی بر او عارض گردید (انبیاء/ ۸۷؛ قلم/ ۴۸). می‌دانیم در سال‌های آغازین رسالت پیامبر^(ص) وی با مقاومت‌های اجتماعی گسترده روبه‌رو شده، و در تنگنای روحی و اجتماعی شدیدی قرار گرفته بود؛ امری که در قرآن هم بارها، و از جمله در سوره قلم، به آن اشاره شده است. می‌توان پذیرفت که در حکایت یونس^(ع) در سوره قلم، پیامبر اکرم^(ص) از تشبیه به آن حالت اندوه و گرفتاری نهدی شده است؛ نه این که -مطابق نظر مفسران- بابت عجله بی‌مورد یا درخواست عذاب قوم نکوهیده شده باشد. ضمناً،

می‌دانیم در سراسر قرآن هرگز به یونس^(ع) نسبتِ تعجیل در طلبِ عذاب قوم داده نشده است.

۲-۳) بازفهم واکنش یونس^(ع)

صبر از شاخصه‌های اصلی نبوت است. بررسی سیره پیامبران در قرآن نشان می‌دهد که آنان هنگام قطعی شدن عذاب بر قومشان، با راهنمایی خدا قوم را ترک کرده (اعراف/ ۵۹-۱۳۶؛ ذاریات/ ۳۱-۴۶)، یا هنگام ابتلاء با طمأنینه به دعاء پرداخته‌اند (انبیاء/ ۷۶، ۸۳، ۸۷-۹۰). واکنشی هم‌چون فرار از عذاب که دیدگاه مشهور به یونس^(ع) نسبت می‌دهد با این سیره هم‌آهنگ نیست.

افزون بر این، ظاهر آیات مشخص نمی‌کند یونس از چه گریخته است. تعبیر «الفلک المشحون» در آیه ۱۴۰ سوره صافات به کشتی پُر از بار و مسافر اشاره دارد. پرسش این است که چرا یونس اصرار داشت سوار آن کشتی شود. ظاهر آیه حاکی از اضطراب و ناچاری او است؛ گویا تهدیدی جدی او را به ترک مکان واداشته است. بر پایه قول مشهور مفسران، آن تهدید رؤیت عذاب الهی بوده است. باین حال، یونس^(ع) نیز مثل همه پیامبران دیگری که داستان عذاب قومشان در قرآن آمده است علی‌القاعده می‌دانست که هدف از نزول عذاب الهی تعذیب شخص وی نیست و او به‌هم‌راه دیگر مؤمنان احتمالی امکان نجات خواهند یافت. پس منطقاً رفتار یونس^(ع) نیز مثل رفتار همه پیامبران دیگر در هنگام رویارویی با عذاب قوم، ترک قوم بوده است؛ نه این‌که وی بخواهد با فرار از میان قوم، نومیدانه وظیفه ارشاد ایشان را فروگذارد.

چنان‌که پیش‌تر نیز یاد شد، قرآن در هیچ آیه‌ای از فرار یونس از عذاب سخن نگفته، و تنها مستند قرآنی قول مشهور، واژه اَبَقَ در آیه مورد بحث است. نبود قرائن کافی برای حمل این تعبیر بر معنای مجازی، ناسازگاری فرار از مسئولیت ارشاد مردم با عصمت انبیاء، و توجیه ناتمام ترکِ اولی بازکاوی معنای اَبَقَ را ضروری می‌نماید.

۳-۳) بازفهم معنای اَباق

شواهد ادبی و لغوی نیز معانی دیگری را برای مشتقات ماده اَباق بازمی‌گویند. کهن‌ترین شاهد شعری است منسوب به اعشی، از شاعران بزرگ عصر پیشااسلامی که گفته می‌شود اندکی پس از هجرت درگذشت:

فَذَاكَ وَلَمْ يُعْجِزْ مِنَ الْمَوْتِ رَبُّهُ وَلَكِنْ آتَاهُ الْمَوْتُ لَا يَتَأَبَّقُ

(ازهری، تهذیب اللغة، ۱/ ۲۲۰).

اگر قرار باشد این بیت مطابق قول مشهور مفسران فهمیده شود باید چنین ترجمه‌اش کرد:

آن شخص نتوانست ولی نعمتش را از میراندن خود عاجز کند، بل که مرگ به سراغش آمد؛ درحالی که او نمی‌گریخت.

یک چنین معنایی متکلفانه به نظر می‌رسد؛ زیرا اگر کسی قصد گریز از مرگ نداشته باشد کوشش کردنش برای عاجز کردن ولی نعمت خود از میراندنش بی‌معنا است. بیش‌تر به نظر می‌رسد فاعل يَتَأَبَّقُ در جمله حَالِيَهُ اخِيرِ بَيْتِ نه فرد

یادشده در شعر، بل که مرگ باشد. منظور هم این است که فرد نمی‌تواند از مرگ دور شود یا کناره گیرد. پس می‌توان بیت یادشده را چنین ترجمه کرد:

آن شخص نتوانست ولی نعمتش را از میراندن خود عاجز کند، بل که مرگ بی آن‌که دور شود یا عقب نشیند به سراغش آمد.

گفتنی است که نحاس (درگذشته ۳۳۸ق) تصریح به این دیدگاه را به استادش مبرّد (درگذشته ۲۸۵ق) نسبت می‌دهد که ریشه ابق در اصل بر معنای تباعد دلالت دارد؛ گرچه البته چنین سخنی را در آثار بازمانده از مبرّد نمی‌توان پی جست:

قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ يَزِيدَ: أَضْلُ أَبِقَ تَبَاعَدًا؛ وَمِنْهُ: غُلَامٌ أَبِقٌ (نحاس، اعراب القرآن، ۳/ ۲۹۶).

شاهد دیگر شعری است ضمن حکایتی که ابوزید انصاری، ادیب مشهور بصری (درگذشته ۲۱۵ق)، نقل آن را به استادش مفضل صبی نسبت می‌دهد. برپایه بخشی از این حکایت، شخصیتی افسانه‌ای به نام سَعْلَةَ خطاب به معشوقش عمرو بن یربوع، از اجداد اساطیری قوم عرب (برای وی، بنگرید به: ابن سائب کلبی، *جمهرة النسب*، ۲۲۴)، سرود:

أَمْسِكْ بِنِيكَ عَمْرُو إِنْئِي أَبِقُ بَرِّقْ عَلَيَّ أَرْضِ السَّعَالِي أَلِقُ

(برای این حکایت، بنگرید به: ابوزید انصاری، *النوادر*، ۴۲۲-۴۲۳).

گفته‌اند سَعْلَةَ نامی برای هر فرد مؤنث از طایفه غولان، و جمع آن سَعَالِي است (رضی‌الدین استرآبادی، *شرح شافية ابن الحاجب*، ۴/ ۴۷۱). در این بیت نیز مثل مورد پیشین حمل ابق بر معنایی مثل گریزنده و جهی ندارد و بیش‌تر به نظر می‌رسد به معنای صرف رونده و جداشونده باشد. پس بیت را باید این‌گونه ترجمه کرد:

ای عمرو، فرزندان را نگه دار که من در حال رفتن و دور شدن ام؛ برقی در سرزمین دیوان مؤنث می‌درخشد.

شاهد دیگر عبارتی در نامه منسوب به علی (ع) در خطاب حارث همدانی است:

وَإِيَّاكَ أَنْ يَنْزِلَ بِكَ الْمَوْتُ وَأَنْتَ أَبِقٌ مِنْ رَبِّكَ فِي طَلَبِ الدُّنْيَا (نهج البلاغه، نامه ۶۹).

در اینجا نیز کلمه ابق به قرینه «فی طلب الدنيا» معنای دور شدن و غفلت کردن را می‌رساند؛ نه گریختن را. به طبع در این بافت حمل ابق بر گریزی همانند فرار برده از ولی نعمتی که قصد عذابش را دارد معنا نمی‌دهد. به نظر می‌رسد صحیح‌تر آن باشد که عبارت را چنین ترجمه کرد:

پرهیز از این‌که مرگ به سراغت آید؛ در حالی که از پروردگارت دور شده‌ای و در جست‌وجوی دنیا هستی.

این را نیز در پایان باید افزود که فعل تَابِقُ از همین ریشه را به پنهان شدن یا حبس کردن معنا نموده‌اند (ابن منظور،

لسان العرب، ۴/۱۰). این نیز می‌تواند بر همین دلالت کند که معنای ماده ابق لزوماً گریز همراه با ترس نیست.

نتیجه

بررسی شبکه معنایی سوره صفات نشان می‌دهد که آیات ۷۲-۱۴۸ این سوره از سیاقی هم‌آهنگ پی‌روی می‌کنند: محور مشترک همه داستان‌ها در این محدوده ابتلاء و نجات پیامبران است؛ نه مؤاخذه و تأدیب ایشان. براین پایه نمی‌توان حکایت حال یونس^(ع) را از دیگر پیامبران جدا دانست و رفتار او را گریزی خطاکارانه یا ترک اولی انگاشت. تحلیل سوره‌های انبیاء و قلم نیز این ناهم‌آهنگی را تأیید می‌کند: در سوره انبیاء یونس^(ع) در زمره پیامبرانی قرار می‌گیرد که خدا دعایشان را اجابت کرده، و ایشان را نجات بخشیده است. در سوره قلم نیز «لا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ» نهی از به خود بستن حالت گرفتاری و اندوه یونس^(ع) است. این عبارت اشاره‌ای به این که وی به سبب عجله در ترک قوم یا درخواست عذاب—مرتکب ترک اولی یا معصیتی شده باشد ندارد. واکاوی ریشه‌شناختی و کاربردهای ماده ابق در متون کهن عربی نیز نشان می‌دهد این ماده افزون بر معنای فرار، معنای دور شدن، جدایی و رفتن پنهانی را نیز دربرمی‌گیرد. شواهدی از اشعار و عبارات کهن عربی نیز مؤید آن است که حمل ابق بر گریز همراه با ترس یا عصیان، بی‌آنکه قرینه‌ای قاطع بر آن گواهی دهد، وجهی ندارد. بر پایه یافته‌های این مطالعه، واژه اَبَقُ در آیه ۱۴۰ سوره صافات صرفاً بر همین ترک مکان اضطراری دلالت می‌کند؛ نه بر گریز نکوهیده. خوانش پذیرفته از داستان یونس^(ع) در سوره صفات چنین است: یونس^(ع) خواه در هنگام قطعی شدن نزول عذاب بر قومش یا در پی تهدیدی جانی—مشابه آنچه دیگر پیامبران یادشده در این سوره با آن روبه‌رو گشته‌اند—ناگزیر و به گونه‌ای پنهانی قوم خود را ترک کرده، و به سوی کشتی رفته است.... این تفسیر با سیاق سوره، شبکه معنایی آیات، و اصل عصمت انبیاء سازگاری کامل دارد.

منابع

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- عهد عتیق، لندن، انتشارات ایلام، ۲۰۰۲ م.
- ۳- ابن ابی حاتم، عبدالرحمان بن ادريس، تفسير القرآن العظيم، رياض، مكتبة نزار الباز، ۱۴۱۹ ق.
- ۴- ابن دريد، محمد بن حسن، و بعلبکی، رمزی، جمهرة اللغة، بيروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۷ م.
- ۵- ابن سائب کلبی، هشام بن محمد، جمهرة النسب، به کوشش حسن ناجی، بيروت، عالم الکتب، ۱۴۰۷ ق.
- ۶- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم، تفسير غریب القرآن، بيروت، دارالکتب العلمیه، ۱۳۹۸ ق.
- ۷- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، تفسير القرآن العظيم، بيروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹ ق.
- ۸- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، به کوشش جمال الدین میردامادی، بيروت، دارصادر.

- ۹- ابوزید انصاری، سعید بن اوس، *النوادیر*، به کوشش محمد عبدالقادر احمد، بیروت، دارالشروق، ۱۴۰۱ق.
- ۱۰- ازهری، محمد بن احمد، *تهذیب اللغة*، به کوشش محمد عوض مرعب و دیگران، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۱ق/۲۰۰۱م.
- ۱۱- بحرانی، هاشم بن سلیمان، *البرهان فی تفسیر القرآن*. قم، موسسه البعثة، ۱۴۱۵ق.
- ۱۲- بصیری، فاطمه؛ حاجی عبدالباقی، مریم؛ مرادی زنجانی، حسین؛ اکبری راد، طیبه، «تحلیل رابطه تکرار و گزینش‌گری در بیان قصص انبیاء با هدف‌مندی سوره‌های قرآن»، *پژوهش دینی*، سال ۲۱، شماره ۴۴، تابستان ۱۴۰۱ش.
- ۱۳- بهجت پور، عبدالکریم، *هم‌گام با وحی*. قم، تمهید، ۱۳۹۰ش.
- ۱۴- جواهری، سید محمد حسین، «نظریه اعجاز شبکه معارفی و تشریحی قرآن»، *قبسات*، سال بیست و چهارم، شماره ۹۴، بهمن ۱۳۹۸ش.
- ۱۵- چهری، مجید، «بازپژوهی مفهوم عبارت قرآنی «وَ ذَا التُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاصِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ...» و نقد برداشت‌های تفسیری از آن»، *پژوهش‌های قرآن و حدیث*، سال ۵۷، شماره ۲، اسفند ۱۴۰۳ش.
- <https://doi.org/10.22059/jqst.2024.370036.670287>
- ۱۶- حویزی، عبد علی بن جمعه، *تفسیر نور الثقلین*، به کوشش هاشم رسولی، قم، نشر اسماعیلیان، ۱۴۱۵ق.
- ۱۷- خلیل بن احمد، *العین*، قم، نشر هجرت، ۱۴۰۹ق.
- ۱۸- رضی‌الدین استرآبادی، محمد بن حسن، *شرح شافیة ابن الحاجب*، به کوشش محمد محیی‌الدین عبدالحمید و دیگران، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۳۹۵ق/۱۹۷۵م.
- ۱۹- زبیدی، محمد بن محمد؛ فیروزآبادی، محمد بن یعقوب؛ و شیرازی، علی، *تاج العروس من جواهر القاموس*، بیروت، دارالفکر، ۱۹۹۴م.
- ۲۰- زحیلی، وهبه بن مصطفی، *التفسیر المنیر*، دارالفکر المعاصر، ۱۴۱۸ق.
- ۲۱- سلامت باویل، لطیفه، «تحلیل ساختار روایت داستان حضرت یونس در قرآن کریم بر اساس دیدگاه ژرار ژنت»، *پژوهش‌نامه قرآن و حدیث*، سال دهم، شماره ۲۰، تابستان ۱۳۹۶ش.
- <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20080417.1396.10.20.3.5>
- ۲۲- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، *الدر المثنور*، قم، کتاب‌خانه مرعشی، ۱۴۰۴ق.
- ۲۳- شمخی، مینا و عبدالخانی، سعید، «تکرار داستان‌ها در قرآن و فرضیه سنت‌های مختلف»، *آموزه‌های*

قرآنی، سال ۲۲، شماره ۴۲، شماره پیاپی ۴۲، دی‌ماه ۱۴۰۴ ش.

<https://doi.org/10.30513/qd.2025.7071.2559>

- ۲۴- شیخ طوسی، محمد بن حسن، *التبیان*، به کوشش احمد حبیب قصیر عاملی، نجف، مطبعة النعمان، ۱۳۸۳ق/۱۹۶۴م.
- ۲۵- شیخ طوسی، محمد بن حسن، *الغیبه*، به کوشش عبادالله تهرانی و علی احمد ناصح، قم، دارالمعارف الاسلامیه، ۱۴۱۱ق.
- ۲۶- شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان، *تفسیر القرآن*، به کوشش سیدمحمدعلی ایازی، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۲ش.
- ۲۷- صاحب بن عباد، اسماعیل بن عباد، و آل یاسین، محمد حسن، *المحیط*، بیروت، عالم الکتب، ۱۴۱۴ق.
- ۲۸- صادقی تهرانی، محمد، *الفرقان فی تفسیر القرآن*، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۶ق.
- ۲۹- طباطبایی، سید محمد حسین، *المیزان*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق.
- ۳۰- طبرسی، فضل بن حسن، *مجمع البیان*، به کوشش فضل الله یزدی طباطبایی، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۰۸ق.
- ۳۱- طبری، محمد بن جریر، *جامع البیان*، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۱۲ق.
- ۳۲- طریحی، فخرالدین بن محمد، *مجمع البحرین*، به کوشش احمد حسینی اشکوری، تهران، نشر مرتضوی، ۱۳۷۵ش.
- ۳۳- عزیز، سعید، راد، علی، روی‌کرد مفسران و شبهه قرآنی یونس^(ع): تحلیل، نقد و انتخاب، *پژوهش‌های تفسیر تطبیقی*، سال ۸، شماره ۱، شماره پیاپی ۱۵، فروردین ۱۴۰۱ ش.

<https://doi.org/10.22091/ptt.2022.5788.1801>

- ۳۴- عیاشی، محمد بن مسعود، *التفسیر*، تهران، اسلامیه، ۱۳۸۰ش.
- ۳۵- فخر رازی، محمد بن عمر، *مفاتیح الغیب*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۲ق.
- ۳۶- فضل الله، محمد حسین، *من وحی القرآن*، بیروت، دارالملاک، ۱۴۳۹ق.
- ۳۷- فیومی، احمد بن محمد، *المصباح المنیر*، قم، انتشارات هجرت، ۱۴۱۴ق.
- ۳۸- قاسمی، جمال الدین، *محاسن التاویل*، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق.
- ۳۹- قرشی، علی اکبر، *قاموس قرآن*، تهران، اسلامیه، ۱۳۵۲ش.

- ۴۰- قمی، علی بن ابراهیم، *تفسیر القمی*، قم، دارالکتاب، ۱۳۶۳ ش.
- ۴۱- کمالی زاده اردکانی، حسین و راد، علی، «شبهات درباره حضرت یونس در تفاسیر فریقین: پاسخها و رویکردها»، *مطالعات تفسیر تطبیقی*، سال دوم، شماره ۳، بهار و تابستان ۱۳۹۶ ش.
- ۴۲- لسانی فشارکی، محمد علی، *قصه یونس و قوم یونس در قرآن کریم*، کارگاه آموزشی شماره ۱۵، قابل دسترسی در پایگاه اینترنتی کانون زبان ایران، ۱۴/۰۶/۱۳۹۷ ش.
- <https://quranlsn.ir/product/?uuid=17ec6b29-8dfe-11ee-a9c0-0050569caf39>
- ۴۳- مدرسی، محمد تقی، *من هدی القرآن*، تهران، دار محبی الحسین (ع)، ۱۴۱۹ ق.
- ۴۴- مصطفوی، حسن، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰ ش.
- ۴۵- نحاس، احمد بن محمد، *اعراب القرآن*، به کوشش عبدالمنعم خلیل ابراهیم، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۱ ق.
- ۴۶- *نهج البلاغه*، گردآوری شریف رضی، به کوشش محمد عبده، بازنشر قم، دارالذخائر، ۱۴۱۲ ق/ ۱۳۷۰ ش.
- 47- Yaseen, Ghassan Taha, “*Qur’ān and Archaeological Discoveries: Evidence from the Near East*”, *World Journal of Islamic History and Civilization*, Vol. 1 ,No. 3, 2011.